

PAPER DETAILS

TITLE: Türkiye'de Dis Ticaret Açığına Neden Olan Unsurlar, Bu Unsurlardan Katma Degeri Düşük
Ürün İhracatinin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri ve Çözüm Önerileri

AUTHORS: Metin KETBOGA

PAGES: 209-224

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/910260>

Türkiye’de Dış Ticaret Açığı Sorunun Nedenleri ve Katma Değeri Düşük Ürün İhracatının Dış Ticaret Açığı İçindeki Yeri ve Çözüm Önerileri

Metin KETBOĞA

İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Malatya, metinketboga@hotmail.com

Geliş Tarihi/Received:

21.10.2019

Kabul Tarihi/Accepted:

16.12.2019

Yayın Tarihi/Published:

25.12.2019

ÖZ

Az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler, sanayi alanında gelişmiş ülkelerin altında bir performans gösterdikleri için genel olarak ihracat kalemleri ya tarım ürünlerine ya da emek yoğunluklu ürünlere dayanmaktadır. Bu ülkeler, teknoloji geliştirme konusunda yeterli seviyede olmadıkları için teknoloji yoğunluklu ürünleri gelişmiş ülkelere ithal etmektedirler. Bu durum dış ticaret açığının oluşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Türkiye gelişmekte olan ülkeler statüsündedir. Türkiye’de dış ticaret açığı, 2009-2018 yılı verilerine göre ortalama 73 milyar 630 milyon dolardır. Bu oran, Türkiye’nin 2009-2018 yılları arasında yapmış olduğu ortalama ihracat miktarı olan 142 milyar 408 milyon doların yarısında fazladır (TÜİK, 2019). Son on yıllık dış ticaret açığı ortalamasının, son 10 yıllık ihracat miktarı ortalamasının yarısından fazla olması dış ticaret açığının Türkiye’de önemli bir sorun olduğunu göstermektedir. Araştırmamız, Türkiye’de dış ticaret açığına neden olan ekonomik unsurların belirlenmesi ve bunlara çözüm önerileri sunulması yönü ile önemlidir. Araştırmada öncelikle dış ticaret açığına neden olan ekonomik unsurlar incelenmiş, katma değeri yüksek ürünlerin Türkiye’nin dış ticareti içindeki yeri irdelenerek, katma değeri yüksek ürünlerin üretilmesinin dış ticaret açığını azaltmadaki rolüne değinilmiştir. Araştırmamızın amacı, Türkiye’de dış ticaret açığının oluşmasına neden olan ekonomik unsurları belirlemek, bu ekonomik unsurlardan katma değeri düşük ürünlerin ihracatının Türkiye ekonomisine olan etkilerini tartışarak, çözüm önerileri sunmaktır. Araştırmamızın sonuç bölümünde dış ticaret açığına neden olan ekonomik unsurların alınacak çeşitli önlemlerle azaltılabileceği, özellikle ara malı ve sermaye malı üretebilecek endüstrilerin gelişimine ve arge çalışmalarının artırılması yolu ile ileri teknoloji içeren katma değeri yüksek ürünlerin üretilmesinin dış ticaret açığını azaltacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret Açığı, Döviz, İthalat, İhracat

JEL Kodları: B27, M21, M31

The Reasons of Foreign Trade Deficit in Turkey and The Place of Low Value Added Product Exports in Foreign Trade Deficit and Solution Offers

ABSTRACT

Underdeveloped or developing countries outperform the developed countries in the field of industry. That is way, export items are generally based on either agricultural products or labor-intensive products. These countries import technology-intensive products from developed countries because they are not at a sufficient level in technology development. This situation has a significant effect on foreign trade deficit. Turkey has the status of developing countries. According to the average data for the year 2009-2018, the foreign trade deficit in Turkey is 73 billion 630 million dollars. If this rate compares to Turkish export which was 142 billion 408 milyon dollar between the year 2009-2018, it can be seen that it more than half. This ratio shows us that the foreign trade deficit is a major problem in Turkey. This research is important for determination of economic factors which cause trade deficit in Turkey and to be presented solution offer to prevent trade deficit. In this research, economic factors which cause foreign trade deficit were examined firstly, secondly place of high value added products in the foreign trade of Turkey was examined and than the role of the production of high value-added products in reducing the foreign trade deficit was mentioned. The aim of our study was to determine the economic factors which cause the foreign trade deficit in Turkey and discuss effect of low added value products which are one of important trade deficit season in Turkey, on Turkish economy and also offer solutions to them. In conclusion of the study, economic factors causing the trade deficit in Turkey expressed individually, and emphasized the importance of implementing policies for the development of industries capable of producing capital goods. What is more, In order to reduce the foreign trade deficit, it has been concluded that the production and export of high value-added products that contain advanced technology is essential.

Keywords: Foreign Trade Deficit, Foreign Currency, Import, Export

JEL Codes: B27, M21, M31

1. GİRİŞ

Dış ticaret açığı genel itibari ile bir ülkenin para cinsinden ithalat miktarının ihracat miktarından fazla olması olarak ifade edilebilir. Dış ticaret açığına neden olan pek çok ekonomik unsurun bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu ekonomik unsurlar içinde döviz kuru hareketlerinden dolayı yatırımların azalması ve ithalatın daha cazip hale gelmesi, ihracatın ithalata bağımlılığı, katma değeri düşük ürün ihracatı, ileri teknoloji isteyen ürünlerin üretilmemesinden dolayı ülkeye ait hammadde ve çeşitli kaynakların işlenmeden ihraç edilmesi gibi neden sayılabilir.

Türkiye, 1980 yılına kadar içe kapanık ve ithal ikameci bir politika izleyerek dünyaya açık bir ülke konumuna yeterince gelmemiştir. 1980 yılı itibari ile değişen sosyoekonomik koşullar ve 24 Ocak kararları ile başlayan ihracata dayalı büyüme ve dünya ekonomisine entegrasyon politikası ile dış pazarlara açılma süreci bir atak ile başlamış, 1980 yılında 2 milyar 910 milyon USD olan ihracat miktarı, 2018 yılı sonu itibari ile 167 milyar 920 milyon USD olarak gerçekleşmiştir. Bu süreçte ithalat oranlarında da büyük değişimler yaşanmıştır. 1980 yılında Türkiye'nin ithalat miktarı 7 milyar 909

milyon USD iken, 2018 yılı sonu itibari ile bu rakam 223 milyar 47 milyon USD olarak gerçekleşmiş, 2018 sonu itibari ile Türkiye'nin toplam dış ticaret açığı 55 milyar 126 milyon USD olarak sonuçlanmıştır. 1980 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %36,8 iken 2018 yılı sonunda bu oran %75,2'e yükselmiştir (TUIK, 2019).

Türkiye'nin de aralarında bulunduğu gelişmekte olan ülkeler genellikle emek yoğunluklu ürünler ve hammadde ihraç ederken, ileri teknoloji içeren katma değeri yüksek ürünleri gelişmiş ülkelerden ithal etmektedirler. Fakat bu şekilde yapılan dış ticaret, gelişmekte olan ülkelerin aleyhine sonuçlar doğurmakta ve bu ülkelerin genellikle dış ticaret açığı vermesine neden olmaktadır (Göçer, 2013:216).

2. LİTERATÜR ÇALIŞMASI

Öz (2007), Türkiye'nin dış ticaret açığı, boyutu, yapısı ve nedenleri üzerinde çalışmıştır. Çalışmasının sonuç bölümünde, Türkiye'de özellikle sanayi mallarında bazı sektörlerin ithalata bağımlı olduğunu, bağımlılığın sektörel bazda yapılacak çeşitli yapısal değişimlerle çözülebileceğini ifade etmiştir.

Hepaktan (2008), Türkiye'nin dış ticaret politikaları üzerinde çalışmıştır. Çalışmasının sonuç bölümünde, Türkiye'de dış ticaret açığını azaltmak için ara malı ve sermaye malı üretebilecek endüstrilerin gelişimine yönelik politikaların uygulanması gerektiğini ifade etmiştir.

Hepaktan ve Çınar (2011), dış ticaret dengesinin sağlanmasında kur politikasının etkin bir politika aracı olarak kullanılıp kullanılamayacağı üzerinde çalışmışlardır. Çalışmalarında ekonometrik analizden yararlanmışlardır. Çalışmalarının sonuç bölümünde, döviz kuru politikalarının dış ticaret dengesini sağlamada etkin bir şekilde kullanılamayacağını, dış ticaret açığını azaltmak için ihracatı artırıcı politikaların benimsenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Göçer (2013), katma değeri yüksek ürünlerin dış ticarete olan etkileri üzerinde çalışmıştır. Çalışmasında panel eş bütünleşme ve panel nedensellik testlerini kullanılmıştır. Çalışmasının sonuç bölümünde, gelişmekte olan ülkelerin yüksek ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme oranını yakalayabilmesi ve gelişmiş ülkelerle aralarındaki kalkınmışlık farkını kapatabilmesi için katma değeri yüksek ileri teknoloji ürünler üretmesi ve ihraç etmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Sa (2014), çalışmasında 47 tane Avrupa ülkesini inceleyerek arge harcamalarının Avrupa ülkeleri arasındaki yüksek teknoloji ürün ihracatı üzerindeki etkilerini incelemiştir. Çalışmasının sonuç bölümünde, arge ile yüksek teknoloji ürün ihracatı arasında pozitif bir korelasyon olduğunu ifade etmiştir.

Altundal (2014), dış ticaret açığının nedenleri ve dış ticaret açığını azaltma yolları üzerinde çalışmıştır. Çalışmasının sonuç bölümünde, Türkiye'nin inovasyon ve arge çalışmaları ile desteklenmiş dış ticareti artırmaya yönelik politikaları benimsemesi ve uygulamaya koyması gerektiğini, mal ve

hizmet ticaretinde daha nitelikli ürünlerin ortaya çıkarılmasının dış ticaret açığının azaltılmasında ve ülke ekonomisinin gelişmesinde önemli bir rol oynayacağını ifade etmiştir.

Yiğit (2014), dış ticaret açığının Türkiye ekonomisine olan etkileri üzerinde çalışmıştır. Çalışmasının sonuç bölümünde, dış ticaret açığının artmasına imalat sanayinde kullanılan ara malı ve enerji ithalatının neden olduğunu, uzun vadeli planların yapılarak ara malı üretiminin ve alternatif enerji kaynaklarının artırılması halinde sorunun çözülebileceğini ifade etmiştir.

Doğan ve Gürbüz (2017), enerji fiyatlarının dış ticaret açığına olan etkileri üzerinde çalışmışlardır. Çalışmalarında ekonometrik analizden faydalanmışlardır. Çalışmalarının sonuç bölümünde, enerjide dışa bağımlılığın azaltılmasının ülkenin ekonomik büyüme hızını artıracığını, Türkiye gibi enerjide dışa bağımlı ülkelerin enerji ihtiyacını kendi kaynaklarından karşılayabilecekleri yenilenebilir enerji alanında yatırım ve çalışmalar yapmalarının dış ticaret açığını azaltıcı etki göstereceğini ifade etmişlerdir.

Özkan ve Yılmaz (2017), arge harcamalarının yüksek teknoloji ürün ihracatı ve kişi başı gelir üzerindeki etkileri hakkında çalışmışlardır. Çalışmalarında model panel veri analizi yöntemini kullanmışlardır. Çalışmalarının sonuç bölümünde, arge harcamalarının ileri teknoloji ürün ihracatını arttırdığını ve dolayısıyla yüksek teknoloji ürün ihracatının GSYİH'ya etkisinin fazla olduğunu ifade etmişlerdir.

Konak (2018), Türkiye’de cari açık ile dış ticaret açığı arasındaki ilişkinin Türkiye ekonomisine olan etkileri üzerinde çalışmıştır. Çalışmasının sonuç bölümünde, enerji ve ara mallarının ithaline bağlı olarak ortaya çıkan ithalat artışlarının dış ticaret açığını artırdığını, dış ticaret açığında meydana gelen artışların ise cari işlemler açığının artmasına neden olduğunu, bu durumun da Türkiye ekonomisine olumsuz etki yaptığını ifade etmiştir.

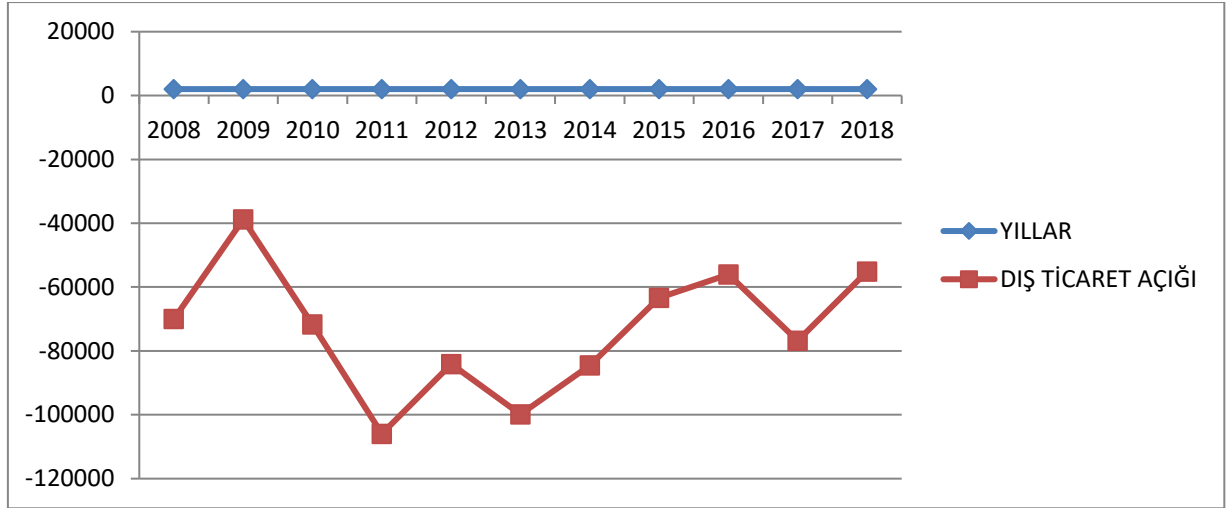
Yıldırım, Akkılıç ve Dikici (2018), ileri teknoloji ürünlerin dış ticaretteki yeri üzerinde çalışmışlardır. Çalışmalarında ekonometrik analizden faydalanmışlardır. Çalışmalarının sonuç bölümünde, ülkelerin sürdürülebilir yüksek bir ekonomik büyüme oranına sahip olabilmesi için ileri teknoloji ile üretilmiş katma değeri yüksek ürünleri üretmesi ve ihraç etmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Literatür çalışması sonunda dış ticaret açığının Türkiye’de önemli bir sorun olduğu, sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için dış ticaret açığının kapatılmasının önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sorunun çözülmesi için atılması gereken adımların başında ileri teknoloji içeren katma değeri yüksek ürünlerin üretilmesi ve imalat sanayisinde ihracatın ithalata bağımlılığının azaltılmasının gerektiği saptanmıştır.

3. TÜRKİYE’DE DIŞ TİCARET AÇIĞI SORUNU VE DIŞ TİCARET AÇIĞINA NEDEN OLAN EKONOMİK UNSURLAR

Türkiye’de dış ticaret açığı sorunu 1976 yılında başlamış ve günümüze kadar devam ederek kronik hale gelmiştir. Grafik 3.1 Türkiye’nin 2008-2018 yılları arasında dış ticaret açığı verilerini göstermektedir.

Grafik 3.1 Türkiye’nin 2008-2018 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Açığı Verileri (Milyon Dolar)

Kaynak: (TÜİK, 2019)

Grafikten 3,1’den de görülebileceği üzere 2008 yılında 69 milyar 936 milyon dolar olan dış ticaret açığı, 2009 yılında ani bir düşüşle 38 milyar 785 milyon dolara inmiştir. Düşüşün temelinde 2008 yılında ABD’de başlayan ve dünya geneline sıçrayan ekonomik kriz etkili olmuştur. Daha sonraki yıllarda dış ticaret açığı hızla artarak 2011 yılında tarihi zirvesini görerek 105 milyar 934 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2012 yılında 84 milyar 83 milyon dolara düşen dış ticaret açığı 2013 yılında ise tekrar 99 milyar 858 milyon dolara çıkmıştır. Dış ticaret açığı, 2013 yılından 2015 yılına kadar kademeli olarak düşüş göstermiş ve 2016 yılı sonunda 56 milyar 88 milyon dolara inmiştir. 2017 yılında %35,7 yükselerek 76 milyar 806 milyon dolara tekrar çıkmıştır. 2018 yılında ise tam tersi bir hareketle %27,6 azalarak yılı 55 milyar 127 milyon dolarla tamamlamıştır.

Türkiye’de dış ticaret açığına neden olan ana kalemler kendi içinde yıllar itibari ile pek farklılık göstermemiştir. 2016-2018 yılları arasında Türkiye’nin ana ithalat kalemleri, değerleri ile toplam ithalat içindeki oranları tablo 3.1’de görülebilir.

Tablo 3.1 2016-2018 Yılı Arasında Türkiye'nin Ana İthalat Kalemleri, Değerleri ile Toplam İthalat İçindeki Oranları (Milyon USD)

ÜRÜN GRUBU AÇIKLAMASI	2018		2017		2016	
	DEĞERİ	ORANI (%)	DEĞERİ	ORANI (%)	DEĞERİ	ORANI (%)
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler	\$43.005,62	0,19	\$37.204,00	0,16	\$27.169,08	0,14
Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, Nükleer reaktörler	\$25.770,11	0,12	\$27.164,07	0,12	\$27.296,91	0,14
Elektrikli makina ve cihazlar, Televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam, parça ve aksesuarı	\$16.569,74	0,07	\$21.152,56	0,09	\$20.135,40	0,10
Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, metaller, İnciler	\$12.556,58	0,06	\$17.443,89	0,07	\$7.204,35	0,04
Demir ve çelik	\$18.401,45	0,08	\$16.761,31	0,07	\$12.575,46	0,06
Motorlu Kara taşıtları, Traktörler, Bisikletler	\$13.894,97	0,06	\$17.427,89	0,07	\$17.840,58	0,09
Plastikler ve mamulleri, elde edilen ürünler,	\$12.937,35	0,06	\$13.264,79	0,06	\$11.627,98	0,06
Organik kimyasal ürünler-	\$5.973,21	0,03	\$5.387,96	0,02	\$4.359,68	0,02
Optik, fotoğraf, kontrol, ayar, tıbbi, cerrahi alet ve cihazlar, bunların aksam, parça ve aksesuarı	\$4.684,06	0,02	\$4.999,56	0,02	\$4.632,68	0,02
Eczacılık ürünleri	\$4.363,42	0,02	\$4.449,00	0,02	\$4.217,11	0,02
Bakır ve bakırdan eşya	\$3.344,07	0,01	\$3.326,46	0,01	\$2.724,02	0,01
Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat	\$2.508,49	0,01	\$2.995,79	0,01	\$2.297,29	0,01
Kağıt ve karton, kağıt hamurundan, kağıttan eşya	\$2.749,84	0,01	\$2.811,64	0,01	\$2.684,71	0,01
TOPLAM	\$223.047,09	0,75	\$233.799,65	0,73	\$198.618,23	0,73

Kaynak: (TUIK, 2019)

Türkiye’de ithalat son üç yıl içinde en fazla “Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler” başlığı altında listelenen ham petrol ve doğalgaz gibi ürünlerde gerçekleşmiştir. Bu fasılda 2016 yılına kıyasla 2017 yılında %2’lik, 2018 yılında ise % 5 oranında artış yaşanmıştır. Bu artışın temelinde özellikle son yıllarda konutta, sanayide ve elektrik enerjisi üretiminde kullanım alanı artan doğal gaz kaleminin önemi büyüktür. Türkiye’de 2018 yılında elektrik enerjisi üretiminin %29.8’i, 2017 yılında %37’si, 2016 yılında ise yine %32.1’i doğalgazdan karşılanmıştır (ETKB, 2019).

İthalata en fazla konu olan ikinci ve üçüncü kalem sırasıyla “Kazanlar, makineler ve mekanik cihazlar” ve “Elektrikli makine ve cihazlar” grubudur. Bu gruplarda son yıllarda yaşanan teknolojik ilerleme sayesinde ithalat oranlarında azalmalar yaşanmıştır.

Türkiye’de dış ticaret açığına neden olan ekonomik unsurların başında döviz kuru hareketleri, ithalatın ihracata bağımlılığı ve katma değeri düşük ürün ihracatı yer almaktadır.

3.1 Döviz Kuru Hareketleri

Dış ticaret açığına neden olan ekonomik unsurların başında döviz kuru hareketleri gelmektedir. Döviz kuru oynaklıkları, dış ticaret açığının ortaya çıkmasında doğrudan etkilidir. Bu etki farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu etkilerden birincisi, döviz kuru oynaklıklarının yatırımcıların risken kaçınmak istemelerine neden olmasıdır. Aşırı kur oynaklıkları, ekonomik belirsizliğe neden olduğu için yatırımcıların yatırım yapma isteğini azaltmaktadır. Yatırımcıların yatırım isteğinin azalması ise yeni yatırımların yapılmasının önüne geçerek üretimin durağanlaşmasına veya azalmasına neden olmaktadır (Koç ve Değer, 2010:80).

Yatırımların azalması veya düşük oranlarda artması ithalatın yükselmesi ile beraber dış ticaret açığının yükselmesine neden olmaktadır. Döviz kuru oynaklıklarından kaynaklanan diğer bir etki ise ulusal paranın aşırı değer kazanması veya kaybetmesi ile ilgilidir. Ulusal paranın gereğinden fazla değersiz olması ürünlerin döviz nezdinde ihracat tutarlarının azalmasına neden olduğu gibi ulusal paranın değerinin gereğinden fazla yüksek olması ithal edilecek ürünlerin fiyatlarının ülke içi üretime göre daha düşük kalmasına neden olmakta ve ithal ürünlerin fiyatlarını daha cazip hale getirmektedir. İthalatın artması ülke için üretimin azalmasına, üretimin azalması ise istihdam oranlarının düşmesine ve işsizlik oranının artmasına neden olmaktadır. İthalatın artması, ülke içi üretimin düşmesi ile beraber ihracatın da azalması dış ticaret açığının büyümesine neden olmaktadır (Özdemir ve Ordu, 2013:29).

3.2. İhracatın İthalata Bağımlılığı

Dış ticaret açığının oluşmasına ve artmasına neden olan ikinci önemli ekonomik unsur ithal girdi bağımlılığıdır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde gelişmişlik düzeyinin tam olarak sağlanamaması üretimde yüksek miktardaki ithal hammadde ve aramalı kullanımına sebep olmaktadır. Üretimde kullanılan bu ithal ürünler sadece ülke içinde tüketilen ürünlerde kullanılırsa ithalatın direkt artmasına, ihraç ürünlerinin içinde kullanılması durumunda ise ihracattan istenilen verimin tam olarak elde edilememesine neden olmaktadır (Turan ve Barak, 2016:73).

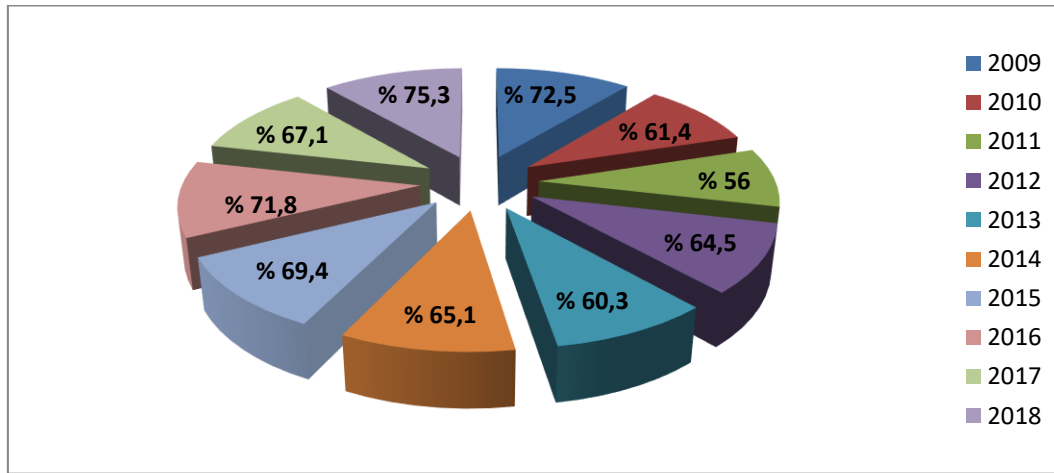
Ülke kaynaklarının yetersiz olması veya ithal ürünlerin fiyatlarındaki avantajlar, üretim için gerekli olan hammadde ve ara mallarının yurtdışından ithal edilmesine neden olmaktadır. Gerek iç piyasada tüketmek amacıyla üretilmiş olsun gerekse de ihraç etmek amacıyla üretilmiş olsun üretim için ihtiyaç duyulan girdilerin yurt dışından temini ise ithalat harcamalarının artması ve ithalatın

gerçekleştirildiği ülkelere finansal sermaye transferi anlamına gelmektedir (Özlale ve Karakurt, 2012:13).

Ekonomik büyümenin ve üretimin gerçekleştirilebilmesi için ihtiyaç duyulan girdilerin başında enerji faktörü gelmektedir. Özellikle yeterli enerji kaynaklarına sahip olmayan ülkelerin üretim sürecinde ortaya çıkan enerji kullanımındaki artış, söz konusu ülkeleri artan üretim hacmi ve ihtiyaçları doğrultusunda dışa bağımlı hale getirmektedir (Yanar ve Kerimoğlu, 2011:192-193).

Grafik 3.2 Türkiye’de 2009-2018 yılları arasında ihracatın ithalatı karşılama oranlarını göstermektedir. Türkiye’de yıllar itibari ile ihracatın ithalatı karşılama oranlarında stabil bir seyir izlenmemiştir. Yıllar itibari ile artışlar ve azalışlar yaşanmıştır. Türkiye’de son 10 yıllık dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı ortalaması %65’dir.

Grafik 3.2 Türkiye’nin 2009 ve 2018 Yıllarında İhracatın İthalatı Karşılama Oranı

Kaynak: (TÜİK, 2019)

Türkiye ekonomisinde, ihracat için yapılan üretimde ithal girdi payı bazı sanayi kollarında yüksektir. Dolayısıyla, günümüzde çeşitli sanayi kollarında %70 düzeyini aşmaya başlayan ihracatın ithalata bağımlılığı önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. İhracata dayalı sanayileşme stratejisinin başarısı, sermaye ve ara malı üreten endüstrilerin geliştirilmesine bağlıdır. Bu gelişim sağlanamazsa, Türkiye’de dış ticaret açığına ilişkin sorun büyüyerek devam edecektir. Bunu önlemek ve yapısal süreci tersine çevirmek için ara malı ve sermaye malı üretebilecek endüstrilerin gelişimine yönelik politikaların uygulanması gerekmektedir (Hepaktan, 2008:1-22).

3.3 Katma Değeri Düşük Ürün İhracatı

Dış ticaret açığının oluşmasına neden olan bir diğer önemli ekonomik unsur katma değeri yüksek ürünlerin üretilmemesi veya ihracattaki yerinin düşük olmasıdır. Katma değeri yüksek ürün, ileri teknoloji kullanarak bir üründen beklenen faydanın artırılmasını sağlayarak ondan en yüksek verimi ve geliri elde etmektir. Son yıllarda birçok dünya ülkesi bu kavram üzerine yoğunlaşmış ve katma değeri yüksek ürünler üretmenin yollarını araştırmışlardır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yüksek ve

sürdürülebilir bir ekonomik büyüme oranını yakalayabilmesi ve gelişmiş ülkelerle aralarındaki kalkınmışlık farkını kapatabilmesi için katma değeri yüksek ileri teknoloji ürünler üretmesi ve ihrac etmesi gerekmektedir (Göçer, 2013:240).

Günümüzde emek yoğunluklu sektörler gittikçe önemini kaybetmekte, sanayi üretiminde otomasyonun önemi artmaktadır. Bu durum katma değeri yüksek ürünlerin ortaya çıkmasına sağlamaktadır (The World Bank, 2019). Bir üründe katma değer artışının sağlanması için üründe tasarım, arge, yenilik ve markalaşmaya önem verilmesi gerekmektedir (Greenhalgh ve Longland, 2006: 309). Bunun sağlanabilmesi için emek yoğunluklu ürünlerden bilgi yoğunluklu ürünlere geçilmesi yani bir bakıma işçiliğin niteliğinin değişmesi gerekmektedir (Grossman and Helpman, 1991). Ürünlerin bilgiyle işlenmesi hem katma değerini hem de karlılığının artmasını sağlayacaktır (Griliches, 1995:55).

Ülkeler arasındaki gelir ve büyüme farklarının kapatılmasında en önemli faktörlerden birisi arge harcamalarıdır. Arge çalışmaları özellikle dış ticaret kanalı ile yüksek teknoloji ürün ihracatını arttırmaktadır. İleri teknoloji kullanılarak üretilen ürünler, katma değeri yüksek ürünlerden oluştuğu için bu ürünlerin üretimi ve ihracatı ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasılasını arttırarak ekonomik büyümeye önemli katkı sağlayacaktır (Kılıç, vd., 2014:115-130).

4. KATMA DEĞERİ YÜKSEK ÜRÜNLERİN TÜRKİYE’NİN İHRACATINDAKİ YERİ

Katma değeri yüksek ürünler ve bu ürünlerin Türkiye’nin ihracatındaki yerine bakıldığında katma değeri yüksek ürünlerin üretiminde Türkiye’de istenilen başarı tam anlamıyla elde edilememiştir. Türkiye’de son 10 yıl içinde ihracatın ithalatı karşılama oranı ortalamasının %65’dir. Bu durum Türkiye’nin ihrac kalemlerinin içinde katma değeri yüksek ürünlerin az olduğunu göstermektedir. Türkiye’de birçok önemli ürün, hammadde olarak yurtdışına ihrac edilip yurtdışında katma değer oluşturulduktan sonra bitmiş ürün olarak tekrar ithal edilmektedir. Örneğin, Malatya ilinin önemli gelir kaynaklarından biri olan kuru kayısının türev ürünlerinden biri olan acı kayısı çekirdeği Avrupa ülkelerine ve ABD’ye tonu ortalama 2000\$’a satılmaktadır (Malatya Ticaret Borsası, 2019). Avrupa ve ABD’de ilaç endüstrisinde yer alan firmalar bu üründen amigdalin sıvısını elde ederek, bu sıvıyı bir çok kanser ilacı içinde hammadde olarak kullanıp ilaç haline getirmektedirler (Çelik ve Yıldırım, 2017:29-37). Bu ilaçlar daha sonra katma değer oluşturularak misli fiyatlarla Türkiye’ye ihrac edilmektedir.

Bazı ülkeler tarımda uzmanlaşmak yerine bilim ve teknolojiye daha fazla önem vermiş ve bu konuda uzmanlaşarak ihracat ürünleri kompozisyonunu bu ürünler üzerine kurmuşlardır. Örneğin, Japonya hem elektronik eşyaların üretiminde hem de otomotiv sektöründe iyi bir noktada olup, dünyanın birçok ülkesine ürettiği katma değeri yüksek ürünleri ihrac etmektedir. Japonya’nın 2018 verilerine göre kişi başına düşen milli geliri 39.286,00 USD’dir (World Bank, 2019). Nüfusu yaklaşık 127 milyon kişi olan bu ülkenin kişi başına düşen milli geliri Türkiye’nin 4 katından fazladır. Türkiye’nin 2018 yılı kişi başına düşen milli geliri 9.346 USD, nüfusu ise yaklaşık 82 milyon kişidir (TUIK, 2019). Japonya, genel

olarak dış ticaret fazlası vermekle beraber zaman zaman düşük miktarlarda dış ticaret açığı veren bir ülkedir. Japonya'nın 2015-2018 dış ticaret rakamları incelendiğinde, dış ticaret dengesinin ihracat lehine olduğu, bu yılların ortalamasına bakıldığında ise 13 milyar 345 milyon USD'lik bir dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir (Trademap, 2019). Bu durum, katma değeri yüksek ürünlerin ihracatının dış ticaret üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Türkiye'deki ana ihracat kalemleri ise daha çok tekstil ürünleri ve tarımsal ürünlere dayanmaktadır. Bu ürün gruplarında da katma değeri yüksek ürün oluşturma imkânı pek yakalanamamıştır. Örneğin; tekstil ürünlerinde birçok ünlü markanın ürünleri Türkiye'de fason olarak üretilmektedir. Düşük fasonlarla üretilen bu ürünler, marka değeri ile katma değer yaratılarak yurtdışındaki mağazalarda oldukça yüksek fiyatlarla satılmaktadır.

Günümüzde, dünyada yıllık 1,5 trilyon USD değerinde 10 milyar tonun üzerinde maden üretilmektedir. Bu rakamın %75'i enerji ham maddeleri, %10'u metalik madenler ve %15'i endüstriyel hammadde üretimine aittir. (TBMM Araştırma Komisyonu Raporu, Mayıs 2010:121). Türkiye, bazı madenleri yönüyle zengin bir ülkedir fakat bu madenler katma değer yaratılmadan ham madde şeklinde ihraç edildiği için onlardan istenilen fayda tam anlamıyla sağlanamamaktadır. Örneğin, Türkiye, dünya bor rezervinin %72'sine sahiptir (Etimaden, 2019). Bor madeni; uçak yakıtından, cam sektörüne, tarım sektöründen diğer farklı birçok sektörde aramalı üretiminde kullanılmaktadır. Fakat bu madende, katma değer yaratma yönüyle istenilen seviye yakalanamadığı için ihracat genel olarak hammadde olarak gerçekleşmekte, getirisinden istenilen seviyelerde yararlanılamamaktadır. Bu maden, yurtdışında birçok sanayi dalında farklı ihraç ürünleri içinde kullanılarak Türkiye gibi gelişmekte olan veya diğer az gelişmiş ülkelere yüksek teknolojili sanayi ürünleri içinde kullanılarak tekrar ihraç edilmektedir. Bu durum dış ticaret açığının artmasına neden olmaktadır.

Bor madeni gibi daha birçok maden Türkiye'de katma değeri yükseltilmeden ham olarak ihraç edilmekte ve bunlardan gerekli kazanımlar elde edilememektedir. Örneğin, mermer madeni Türkiye'de çıkarılan önemli yer altı zenginlik kaynaklarından biridir. İtalya'daki firmalar Elazığ ilinde çıkarılan mermerleri ham olarak alıp işledikten sonra diğer dünya ülkelerine katma değeri ile tekrar ihraç etmektedirler (Taşlıgil ve Şahin, 2016:609).

Türkiye'de yüksek ithalat giderleriyle dış ticaret açığının artmasına neden olan diğer bir sektör de ilaç endüstrisidir. İnsan yaşamını doğrudan etkileyen sağlık ve tedavi hizmetleri sunması, yüksek katma değer ve ileri teknolojiye dayanan yapısı, deneyimli insan gücü ve ihracat potansiyeliyle ilaç endüstrisi stratejik bir sektör olarak tanımlanmaktadır (The Boston Consulting Group, 2011:1-154). Türkiye'nin 2018 yılı ilaç ihracatı bir önceki yıla göre yüzde 30,7 artarak 1,2 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. İthalat ise aynı dönemde sadece yüzde 0,6 artışla 5 milyar dolar seviyesini aşmıştır. Sektörün dış ticaret hacmi 6,2 milyar dolar olurken dış ticaret dengesi 3,8 milyar dolar açık vermiştir (KPMG, 2019).

Türkiye'nin ilaç üretiminde ve ihracatında özellikle katma değeri yüksek olan ilaçlarının üzerine odaklanması ve yeni ilaçlar üzerinde çalışma yaparak ithalat oranını düşürmeye çalışması gerekmektedir. Katma değer oluşturularak gerçekleştirilecek ilaç üretimi hem ülkeye giren döviz miktarının artmasına hem de dış ticaret açığı içinde önemli bir negatif etkiye sahip olan ilaç sanayisinde gelişmeye katkı sağlayacaktır. Bu sayede vatandaşların ve devletin üzerindeki pahalı ilaç yükü de azalacaktır.

Katma değeri yüksek ürün üretmenin ve ihracatının artırılması için atılması gereken diğer önemli bir adım beyin göçünün önlenmesidir. Örneğin, 2017 yılında Standford Üniversitesinde araştırma yapan bir Türk bilim insanı 1 dolar maliyetli 5 dakika içinde kanserli hücreleri 1 damla kan ile tespit eden bir alet icat etmiştir. Bu aletin yaptığı iş ABD hastanelerinde yüksek bedellerle yapılmaktadır (MIT Technology Review, 2019). Eğer bu ürün Türkiye'de geliştirilip dünyaya tanıtılmış olsaydı ülkeye yüksek oranda döviz girdisi sağlanabilir ve bu sayede dış ticaret açığı azaltılabilirdi.

Dış ticaret açığının oluşmasına etki eden önemli sektörlerden bir diğeri silah sanayisidir. Türkiye yıllar itibarı ile silah sistemleri ticaretinde önemli bir yol kat etmişse de küresel çapta büyük bir ticaret hacmine sahip olan bu sektörde daha fazla ilerlenmesi gerekmektedir. Stockholm Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI) tarafından açıklanan uluslararası silah transferi eğilimleri raporuna göre 2018 yılı verilerine göre silah sistemleri ticareti dünyada 62 milyar doları aşmış durumdadır. Dünyadaki silah transferi hacmi 2014-2018 yılları arasında 2009-2013 yıllarına göre yüzde 7,8 artış göstermiştir. 2014-2018 yılları arasındaki silah ihracatı şampiyonları sırasıyla ABD, Rusya, Fransa, Almanya ve Çin olurken, Türkiye yüzde 170'lik artışla 14'üncü sıraya yükselmiştir (SIPRI, 2019).

Türkiye'nin 2014-2018 döneminde silah ihracatı 2009-2013 dönemine göre yüzde 170'lik artış göstererek 2 milyar dolara ulaşmıştır (SIPRI, 2019). Türkiye, arge çalışmalarını hızlandırarak ve katma değeri yüksek yeni sistemleri geliştirip dünya ihracat sıralamasında üst seviyelere rahatlıkla gelebilir. Dünyada büyük bir pazarı olan bu sektör, hem katma değer yaratmada hem de Türkiye'nin kendisini savunmasında oldukça önemlidir. Silah sanayisinde katma değeri yüksek ürünlerin üretiminin ve ihracatının artması ithalatın da azalmasını sağlayacak, Türkiye'nin dış ticaret açığını azaltacaktır.

Katma değer yaratarak dış ticaret açığının azalmasına katkı sağlayacak diğer önemli bir sektör otomotiv sektörüdür. Uluslararası Motorlu Araç İmalatçıları Örgütü (OICA) verilerine göre küresel otomotiv üretimi 2017 yılında bir önceki yıla göre yüzde 2 artarak 97 milyon 303 bin adede ulaşmıştır. 2018 yılı otomotiv üretimi sıralamasında 29 milyon 15 bin adet üretim ile ilk sırada Çin yer almaktadır. Küresel üretimin yüzde 30'unu gerçekleştiren Çin'de otomotiv üretimi bir önceki yıla göre yüzde 3 artmıştır. İkinci sırada yer alan ABD otomotiv üretimi bir önceki yıla göre yüzde 8 azalarak 11 milyon 190 bin olarak gerçekleşmiş ve küresel üretim içindeki payı düşmüştür. Küresel üretim içinde üçüncü sırada yer alan Japonya'da ise otomotiv üretimi yüzde 5 artmıştır. 2017 yılına göre dünya üretim sıralamasında yerini koruyan Türkiye'de bir önceki yıla göre yüzde 1 azalış gerçekleşmiş ve toplam 1 milyon 318 bin 369 adet taşıt üretilmiştir (OSD, 2019).

Trademap verilerine göre 2018 yılı içinde dünyada 1 trilyon 450 milyon dolar ihracat potansiyeli bulunan otomotiv ihracatında ilk sırayı Almanya almıştır. Almanya'nın 2018 yılındaki ihracat miktarı 257 milyar 281 milyon dolar olmuştur. Bu değerle Almanya dünya otomotiv ihracat potansiyelinin %17,7'sini elinde bulundurmaktadır. Almanya'yı sırasıyla 146 milyar 227 milyon dolar ile Japonya, 130 milyar 394 milyon dolar ile ABD takip etmiştir. Üretim miktarı yönüyle Çin devleti dünyada en fazla üretim yapan ülke konumunda iken, ihracat geliri yönüyle Almanya'nın en fazla ihracat gelirine sahip olması katma değer ne derece de önemli olduğunu göstermektedir. Tablo 3.2'de 2016-2018 yılları arasında dünyada en fazla otomotiv ihracat geliri elde eden ilk 20 ülkesi sırasıyla verilmiştir (TradeMap, 2019).

Tablo 3.2 2016-2018 Yılları Arasında Dünyada En Fazla Otomotiv İhracatı Yapan İlk 20 Ülkesi (Milyon USD)

	İhracatçı Ülkeler	2016 Yılı İhracat Değeri	2017 Yılı İhracat Değeri	2018 Yılı İhracat Değeri
	Dünya Geneli	1.323.727.014	1.349.721.927	1.450.504.206.000
1	Almanya	241.905.546	244.399.689	257.281.253
2	Japonya	134.041.243	141.798.538	146.227.622
3	USA	127.396.968	124.702.177	130.394.073
4	Meksika	90.363.239	88.081.769	101.739.526
5	Kuzey Kore	69.058.752	62.654.796	61.923.273
6	Çin	62.600.002	60.145.135	67.263.140
7	Kanada	60.281.960	64.246.344	62.216.244
8	İspanya	51.000.872	55.403.306	55.833.134
9	İngiltere	50.740.491	51.311.032	53.428.435
10	Fransa	43.720.973	45.382.766	51.058.255
11	Belçika	41.370.520	45.166.936	49.628.510
12	İtalya	38.026.637	39.372.269	43.701.266
13	Çek Cumhuriyeti	31.525.692	34.296.679	38.357.898
14	Tayland	26.546.808	27.217.057	28.498.000
15	Polanya	21.254.544	23.956.500	26.499.665
16	Slovakya	20.020.001	21.789.012	22.313.427
17	Macaristan	18.009.570	18.551.311	19.292.913
18	Hollanda	17.569.335	19.790.560	23.347.394
19	Türkiye	17.463.564	19.801.974	23.940.852
20	İsveç	15.753.220	17.743.953	20.792.442

Kaynak: (Trademap, 2019)

2018 yılında otomotiv üretiminde Türkiye'de toplam üretim bir önceki yıla göre yüzde 9 azalmıştır. Bu dönemde, toplam üretim 1 milyon 550 bin 150 adet düzeyinde gerçekleşmiştir. 2018 yılında toplam pazar bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 35 azalarak 641 bin 541 adet düzeyinde gerçekleşmiştir. 2018 yılında bir önceki yıla göre, toplam otomotiv ihracatı USD bazında yüzde 21 artarak 23 milyar 940 milyon USD olarak gerçekleşmiştir (OSD, 2019).

TÜİK'in son on yıllık verilerine göre otomotiv ihracatı, Türkiye'nin tüm ihracat kalemleri içinde ilk sırada yer almaktadır. Otomobil Sanayicileri Derneğinin hazırlamış olduğu rapora göre Türkiye'nin 2016 yılı içinde otomotiv ithalatı 17 milyar 543 milyon dolar, ihracatı ise 17 milyar 462 milyon dolar olarak gerçekleşmiş ve 2016 yılında bu sektörde bir dış ticaret açığı oluşmuştur. 2017 yılında ise ithalat 17 milyar 840 milyon dolar, ihracat ise 19 milyar 801 milyon dolar olarak gerçekleşmiş ve 1 milyar 961 milyon dolar dış ticaret fazlası vermiştir. 2018 yılında ithalat 17 milyar 428 milyon dolar iken ihracat iyi bir artışla 23 milyar 941 milyon dolar olarak gerçekleşmiş ve 6 milyar 513 milyon dolarlık bir dış ticaret fazlası oluşmuştur (OSD, 2019).

Otomotiv sektöründe Türkiye'nin ana problemi kendi milli markasını üretip ihraç etmemesidir. Yurtdışı sermayeli otomotiv üreticileri Avrupa ve Ortadoğu pazarına yakın olan ve güvenilirlik derecesi birçok Ortadoğu ülkesine göre daha yüksek olan ve işçilik maliyetleri de kendi ülkelerine göre düşük olan Türkiye'de üretim tesisi kurmuş, yurtdışında üretmiş oldukları farklı parçaları ülkeye ithalat yolu ile getirip tekrar ihraç etmektedirler. Bundan dolayı, bu üründeki katma değer istenilen seviyelere ulaşmamıştır. Bununla beraber bu durum Türkiye'nin otomotiv ihracatını da ithalata bağımlı hale getirmektedir. Bu yüzden özellikle 2018 yılında gündeme gelen yerli araç üretimine hız verilip, yerli araçların hem yurt içine hem de yurtdışına satılması hedeflenerek ithalat azaltılmaya, ihracat artırılmaya çalışılmalıdır. Yerli araç üretiminin ve kullanılmasının teşvik edilmesi ithalat oranlarını düşeceği gibi uygun bir pazarlama ağı ile iyi bir ihracat potansiyeline de sahip olunmasını sağlayarak dış ticaret açığının azalmasına katkı sağlayacaktır (İnançlı ve Konak, 2011:343-362).

5. SONUÇ

Türkiye'de dış ticaret açığına neden olan ekonomik unsurlar içinde döviz kuru hareketlerinden dolayı yatırımların azalması ve ithalatın daha cazip hale gelmesi, ithalatın ihracata bağımlılığı, katma değeri düşük ürün ihracatı, ileri teknoloji isteyen ürünlerin üretilmemesinden kaynaklanan ülkeye ait hammadde ve çeşitli kaynakların işlenmeden ihraç edilmesi sayılabilir.

Türkiye'de dış ticaret açığını azaltmak için ara malı ve sermaye malı üretebilecek endüstrilerin gelişimine yönelik politikaların uygulanması gerekmektedir. Türkiye'de ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin artması, ülkedeki refah düzeyinin yükselmesi, istihdam yaratılması ve dış ticaret açığının düşürülmesi için katma değeri yüksek ürünler üretilip ihraç edilmesi gerekmektedir (Şerefli, 2016:136-143). Dış ticaret açığının azaltılması için öncelikle yapılması gereken, ithal edilen ana ürün gruplarında katma değeri yüksek olan ve dış ticaret açığının büyümesine etki eden sektörlerin belirlenmesi ve bu sektörlerle gerekli yatırımların yapılmasıdır. Bunun yanında, özellikle bilim insanlarına uygun laboratuvar ve çalışma ortamının sağlanarak onların yeni teknolojileri geliştirmelerine imkan verilmesi ve beyin göçünün önüne geçilmesi de gerekmektedir.

Türkiye'de ihracat artışının devamlılığının sağlanabilmesi için ihracatın az sayıdaki pazara ve sektöre bağımlılığının azaltılması ve satın alma gücü iyi pazarlara yönelmesi gerekmektedir.

Türkiye'nin üretim yapısı ve oluşturulabilecek katma değer gibi konular dikkate alındığında, dünya ticaretinde oranı daha fazla artan sektörlerin hedef sektör olarak dikkate alması gerekmektedir. Bu noktada, ihracatta belirli sektörlerdeki yoğunlaşmayı azaltmak ve küresel ticaretin yapısını da dikkate alarak yeni sektörlerle yönelmek dış ticaret açığının azaltılmasına önemli katkı sağlayacaktır (Hepaktan, 2008:1-22).

KAYNAKÇA

Altundal, V. (2014), *Bölgesel Ticaret Anlaşmalarının 2008 Küresel Ekonomik Kriz Sonrası Türkiye'nin Dış Ticaret Açığında Etkisi ve Gümrük Birliği Anlaşması Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İşletme Anabilim Dalı, Afyon.

Çelik M., M. Yıldırım, "Amigdalın ve Özellikleri", *Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 2017/6 (1), ss. 28-37.

Doğan, İ. S. Gürbüz, "Enerji Fiyatlarının Dış Ticaret Açığı Üzerindeki Rolü", *Ömer Halis Demir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2017/2, (10), ss.81-90.

Etimaden, Madenlerimiz, <www.etimaden.gov.tr>(14.11.2018).

Göçer, İ., "Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi Ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri", *Maliye Dergisi*, 2013/165, ss. 215-240.

Greenhalgh, C., M. Longland, (2002), "Running to Stand Still? - Intellectual Property and Value Added in Innovating Firms".Uwe Cantner (Ed.)9th Congress of the International Joseph A Schumpeter Society, ss. 301-321.

Griliches, Z. (1995), R&D and Productivity: Econometric Results and Measurement Issues. P. Stoneman, Handbook of the Economics of Innovation and Technical Change, Basil Blackwell, ss.52-89.

Grossman, G.; E. Helpman, (1991), Innovation and Growth in the Global Economy, Cambridge, MIT Press.

Hepaktan, E., S. Çınar, "Türkiye'de Uygulanan Döviz Kuru Sistemlerinin Dış Ticaret İle İlişkisi", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 2011/5, (3), ss.82.

Hepaktan C., "Türkiye'nin Dönüşüm Sürecinde Dış Ticaret Politikaları", 2. *Ulusal İktisat Kongresi*, 2008, İzmir.

High Value Added Products, <<https://www.worldbank.org/en/search?q=high+value+>>(13.11.2019).

İnançlı S., A. Konak, "Türkiye'de İhracatın İthalata Bağımlılığı: Otomotiv Sektörü", *Eskişehir İİBF Dergisi*, 2011/6, (2), ss.343-362.

Kılıç, C., Y. Bayar, vd. ..., "Araştırma Geliştirme Harcamalarının İleri teknoloji Ürün İhracatı Üzerindeki Etkisi: G-8 Ülkeleri için Bir Panel Analizi" *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2014/44, (2), ss.115-130.

Koç, H., M. Değer, "Döviz kuru belirsizliği ve yurtiçi yatırımlar: Türkiye Ekonomisi Üzerine Nedensellik Testleri 1988-2007", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2010/24, (3) s.79-93.

Yıldırım, H., E. Akkılıç, vd. ..., "Arge Harcamalarının Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret Dengesi Üzerindeki Etkisi: G-20 Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama", International Review of Economics and Management, 2018/2, (6) ss.43-58.

Yiğit, G., (2014), *Dış Ticaret Açığının Türkiye Ekonomisine Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, İktisat Anabilim Dalı, Ordu Üniversitesi, Ordu.